

O'QUVCHILARNING TAFAKKURINI OSHIRISHDA SHAXMATNINGI O'RNI**To'rayeva Nazira Toyirovna**

Denov tumanidagi 2-umumiy o'rta ta'lim maktabining jismoniy tarbiya fani o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11478400>

Annotatsiya. Mazkur maqolada shaxmat tarixi va uning rivojlanishi, O'zbekistonda shaxmatning rivojlanishi va o'zbek shaxmat maktabi, oliy ta'limda shaxmatni o'qitish metodikasi, shaxmatni integratsiyalashgan holda o'qitish, shaxmatchining psixologik va jismoniy tayyorgarligi muammolari, shaxmat strategiyasi va taktikasi asoslari, shaxmat estetikasi asoslari, shaxmatning yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati hamda shaxmat terminlari kabi mavzularning asosiy mazmuni yoritilgan, birlamchi yangi bilimlarni olishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: uzluksiz ta'lim tizimi, o'zbek shaxmat maktabi, shaxmatchining psixologik va jismoniy tayyorgarligi.

THE ROLE OF CHESS IN IMPROVING STUDENTS' THINKING

Abstract. In this article, the history of chess and its development, the development of chess in Uzbekistan and the Uzbek chess school, the methodology of teaching chess in higher education, the integrated teaching of chess, the problems of psychological and physical preparation of a chess player, the basics of chess strategy and tactics, The basics of chess aesthetics, the importance of chess in the education of young people, and the main content of such topics as chess terms are covered, aimed at acquiring new primary knowledge.

Key words: continuous education system, Uzbek chess school, psychological and physical training of a chess player.

РОЛЬ ШАХМАТ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ

Аннотация. В данной статье рассмотрены история шахмат и ее развития, развитие шахмат в Узбекистане и узбекской шахматной школы, методика преподавания шахмат в высшей школе, комплексное обучение игре в шахматы, проблемы психологической и физической подготовки шахматиста. шахматист, шахматная стратегия и тактика. Освещается основное содержание таких тем, как азы, основы шахматной эстетики, значение шахмат в воспитании молодежи, шахматные термины, направленные на приобретение новых первичных знаний.

Ключевые слова: система непрерывного образования, узбекская шахматная школа, психологическая и физическая подготовка шахматиста.

O‘zbekiston Respublikasi uzluksiz ta’lim tizimi muassasalarini yangi avlod o‘quv adabiyotlari bilan ta’minlash, talaba-o‘quvchilarni komil inson qilib yetishishiga qaratilgan innovatsion darsliklar va o‘quv adabiyotlarini yaratish bugungi kunning dolzarb vazifasidir. Hozirgi kunda zamonaviy ta’limni tashkil etishga qo‘yiladigan muhim talablardan biri ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarflamay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishishdir. Qisqa vaqt ichida muayyan nazariy bilimlarni o‘quvchilarga yetkazib berish asosida ma’lum faoliyat ko‘nikma va malakalarni shakllantirish, faoliyatni nazorat qilish, talabalar tomonidan egallangan nazariy va amaliy bilimlar darajasini baholash o‘qituvchidan yuksak pedagogik mahoratni, ta’lim jarayoniga nisbatan yangicha yondashuvni talab etadi. O‘yin har doim tarbiyaning asosi bo‘lib kelgan. Bu jarayonda shaxmat qanday rol o‘ynashi mumkin? Shaxmat ko‘pincha “o‘yin” deb nomlanadi. Ha, bu o‘yin. Ammo u sport, fan, hatto san’atning ko‘plab elementlarini o‘z ichiga oladi. Shaxmatning o‘tmishi va bugungi kunini, ularning ko‘p qirrali ijtimoiy ta’sirini hisobga olgan holda, mubolag‘asiz aytish mumkinki: shaxmat insoniyat madaniyatining ajoyib va zarur qismidir. Buni jamiyatda shaxmatning ijtimoiy ta’siri kuchayib borayotganini o‘zi ko‘rsatib turibdi. Ko‘plab olimlarning ta’kidlashicha, shaxmat – umumiy va intellektual qobiliyatlarni rivojlantiruvchi ta’limning bir turi hisoblanib, psixologik jarayonlarni rivojlantiruvchi, insonni aqliy, ijodiy va tarbiyaviy komolotga erishishiga yo‘naltirilgan pedagogik jarayondir. Shaxmat o‘quvchilarni yanada ma’nan sog‘lom qilib tarbiyalashda qo‘shimcha vosita bo‘lib xizmat qiladi. Buning sababi, o‘yin jarayoni oddiy manipulyativ mexanik yodlash emas, balki har safar jiddiy tahliliy faoliyatni rivojlantiradi. Shaxmat bilan shug‘ullanadigan bolalarni, har qanday maktab fanlarini o‘rganishi osonroq kechadi. 2018-yil 9-avgustda O‘zbekiston Respublikasida shaxmatni rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida Prezident qarori imzolandi. Unda Respublikamizdagi 150 ta umumta’lim maktabining 2-sinfida sinov tariqasida shaxmat darslari o‘tilishi belgilab berildi.

Shaxmatning kelib chiqishi chaturanga o‘yiniga borib taqaladi. Arab xalifaligi davrida bu o‘yin shatranj nomi bilan ommaviylashdi. Arablar shaxmat yozuvini joriy etgani uchun shaxmat o‘yinlari matniga oid qimmatli ma’lumotlar saqlanib qolgan. Abulfath Ahmad ibn Sijziy „Shatranj kitobi“da 819 yilda Xurosonda o‘tkazilgan birinchi shaxmat musobaqasi va unda g‘olib chiqqan o‘rta-osiyolik mashhur shatranjchi Abu Bakr as-Suliy haqida yozgan. As-Suliy ko‘plab shaxmat voqealariga qahramon bo‘lib kirgan Abulfaroj Laylojga ustozlik qilgan.

Shaxmat 11-asrdan boshlab Yevropada jadal rivojlandi. 15-asrda shaxmat qoidalariga o‘zgarishlar kiritildi. 1512-yilda Rimda Damianoning „Bu kitob shaxmat o‘ynashni o‘rgatadi“ to‘plami bosildi va u Yevropa tillariga tarjima qilindi. 1575-yilda Madridda Ispaniya va Italiya

shaxmatchilari o'rtasida uchrashuv o'tkazildi. 17-asrda Joakkino Greko (Italiya), 18-asrda Danikan (Fransua Andre), Filidor (Fransiya), 19-asrda Govard Staunton (Angliya), Adolf Andersen, Iogannes Sukertort (Germaniya), Pol Morfi, Lui Paulsen (AQSH), Ignats Kolish, Vilgelm Steynits (Avstriya—Vengriya), Aleksandr Petrov, Mixail Chigorin (Rossiya) kabi shaxmat ustalari bu o'yinning rivojiga katta hissa qo'shishdi.

1851-yilda Londonda 1-xalqaro musobaqa uyushtirildi. Unda Andersen g'alaba qozondi. 1886-yildan shaxsiy jahon chempionati o'tkazilishi shaxmatni yanada ommalashtirdi. 1924-yilda Xalqaro shaxmat federatsiyasi (FIDE) tuzildi. 1987-yilda tuzilgan Grossmeysterlar assotsiatsiyasi (keyin Jahon shaxmat kengashi, deb nomlandi) mustaqil ravishda shaxmat bo'yicha bir qancha musobaqa, jahon kubogi va chempionati tashkil etdi. 2000-yilda Vladimir Kramnik va Garri Kasparov o'rtasida o'tkazilgan musobaqada Kramnik g'alaba qozondi va jahon chempioni, deb e'lon qilindi. FIDE shaxmatdagi bo'linishga barham berish maqsadida mutlaq jahon chempionini aniqlash uchun birlashtiruvchi musobaqa belgiladi.

O'zbekiston zaminida shaxmat chuqur ildiz otganini tasdiqlovchi manbalar mavjud. 1972-yilda Dalvarzintepa (Surxondaryo)da olib borilgan arxeologik qazilmalar vaqtida Kushon davri (I—II-asrlar)ga oid shaxmat donalari, 1977-yilda Afrosiyob (Samarqand)da o'tkazilgan tadqiqotlar chog'ida VII(7)—VII(8)-asrlarga taalluqli 7 ta shaxmat donasi topilgan. IX-asrda yashagan arab olimi va shatranjchisi al-Adliyning yozishicha, shatranjdagi inson tafakkurini cheklagan shashxoldagi xollarning tushishiga qarab yurish shashxolning bekor qilinishi va bu o'yinning rivojlanishida O'rta Osiyo xalqlari muhim rol o'ynagan. Abu Rayhon Beruniyning „Hindiston“, Abdurazzoq Samarqandiyning „Matlai sa'dayn va majmai bahrayn“, Alisher Navoiyning „Majoil ul-nafois“, „Lison uttayr“, Zahiriddin Muhammad Boburning „Boburnoma“ va boshqalar tarixiy asarlarda shaxmat (shatranj)ga oid qimmatli ma'lumotlar bor. Amir Temur davrida quchli shatranjchilar Samarqandda to'planishgan. Tabrizlik Ali ash-Shatranjjiy (Oloviddin at-Tabriziy) Samarqandda o'tkazilgan musobaqalarda g'olib chiqqan. Shatranj haqida kitob yozib, unga o'zining va XIV(14)-asrgacha O'rta Osiyoda yashagan ko'plab oliya (grossmeyster)larning mansubalarini kiritgan. Amir Temurning o'zi bilan ham shatranj o'ynab turgan.

XX(20)-asrning 20-yillaridan O'zbekistonda shaxmatning zamonaviy qoidalari keng targ'ib etilishi bu sport turining rivojlanishiga turtki berdi. Toshkent, Samarqand, Qo'qon va boshqalar shaharlarda shaxmat to'garaklari ochildi. Azmiddin Xo'jayev, Sergey Freyman, Po'lat Saidxonov, Zokir Xo'jayev kabilar shaxmatni targ'ib etishda jonkuyarlik ko'rsatishdi. 1930-yildan erkaklar, 1935-yildan ayollar o'rtasida O'zbekiston chempionatlari o'tkazila boshlagan

(Aleksandr Grushevskiy va Larisa Pinchuk eng ko'p — 8 martadan chempion bo'lishgan). Turli davrlarda Fyodor Duz-Xotimirskiy, Salo Flor, Tigran Petrosyan, Paul Keres, Aleksandr Kotov, Mark Taymanov, Viktor Korchnoy, Anatoliy Karpov kabi taniqli grossmeysterlarning O'zbekistonga kelib, ma'ruzalar o'qishi, bir yo'la o'yin (seans)lar o'tkazishi, musobaqalarda qatnashishi mamlakatimiz shaxmati rivojiga samarali ta'sir etdi. XX (20)-asrning 50-yillaridan boshlab Mamajon Muhitdinov, Ulug'bek Elbekov, Sergey Pinchuk, Roman Kim, Alla Mkrtyan kabi shaxmat jonkuyarlarining yangi avlodi voyaga yetdi. Respublika shaxmat-shashka klubi foydalanishga topshirildi, turli toifadagi musobaqalar o'tkazila boshlandi, gazeta va jurnallarda shaxmat ruknlari, O'zbekiston televideniyesida shaxmat ko'rsatuvi ochildi, shaxmatga oid kitoblarni nashr etish yo'lga qo'yildi. Isaak Birbrager, Yefim Ruxlis kabi shaxmat kompozitorlari turli tanlovlarda g'olib chiqishdi. Georgiy Borisenkoga sirtqi shaxmat bo'yicha xalqaro grossmeyster unvoni berildi. Georgiy A'zamov esa O'zbekistondan yetishib chiqqan 1-xalqaro grossmeyster bo'ldi (1984).

1992-yilda O'zbekiston erkaklar terma jamoasi jahon shaxmat olimpiadasida 2-o'rinni egalladi, 1999-yilda esa Osiyo chempionatida g'alaba qozondi. 1998-yilda Ibrohim Hamroqulov o'smirlar o'rtasida jahon birinchiligida g'olib chiqdi. Rustam Qosimjonov 1998-yilda Osiyoning birinchi, 2004-yilda esa jahonning 17-chempioni bo'ldi.

Nufuzli musobaqalarda yuqori natijalar ko'rsatgani uchun FIDE O'zbekistonlik quyidagi shaxmatchilarimizga xalqaro grossmeyster unvonini berdi: Valeriy Loginov, Aleksandr Nenashev, Grigoriy Serper, Sergey Zagrebelniy, Saydali Yo'ldoshev, Aleksey Barsov, Mixail Saltayev, Rustam Qosimjonov, Rena Mamedova, Shuhrat Safin, Marat Jumayev, Dmitriy Qayumov, Timur Gareyev. Bir necha shaxmatchi va murabbiylar O'zbekiston Respublikasining faxriy unvoni va orden-medallari bilan mukofotlanishdi. Mamlakatda bolalar va yoshlar o'rtasida ham shaxmatni rivojlantirishga katta e'tibor berilyapti. Shaxmat „Umid nihollari“, „Barkamol avlod“, universiada musobaqalari dasturiga kiritilgan. O'zbekistonlik yosh shaxmatchilar bolalar-o'smirlar o'rtasida o'tkazilayotgan xalqaro musobaqalarda sovrinli o'rinlarni egallab kelishyapti. Hozirgi vaqtda Toshkent va viloyatlardagi shaxmatga ixtisoslashgan bolalar-o'smirlar sport maktablari, shaxmat klublari va to'garaklarida 268 murabbiy faoliyat ko'rsatyapti. Mamlakatimizda 7984 kishi (2320 nafari xotin-qizlar) shaxmat bilan bevosita shug'ullanishadi, ulardan 3220 nafari shaxmat razryad va unvonlariga ega

Bugungi kunda shaxmat eng mashhur o'yinlardan biriga aylangan, sport turi sifatida qabul qilingan; dunyo bo'ylab millionlab kishilar bu o'yinni o'ynashadi. Shaxmat aqliy gimnastika sifatida ham ko'riladi.

REFERENCES

1. O‘zbekiston Respublikasi prezidentining “O‘zbekiston Respublikasida shaxmatni rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” PQ-3906 sonli Qarori. 2018-yil 9-avgust.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Shaxmatni yanada rivojlantirish va ommaviylashtirish hamda shaxmatchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-4954 sonli Qarori. 2021-yil 14-yanvar.
3. Muhitdinov M. Shaxmat. Maktablarning shaxmatni endi o‘rgana boshlagan o‘quvchilar va kam malakali shaxmatchilar uchun qo‘llanma. Tuzatilgan va to‘ldirilgan nashri. – T.: “Sharq”, 2007 y. – 352 b.
4. Muxitdinov M. 64 xona – 32 dona... . “Yosh gvardiya nashriyoti”. Toshkent 1975 y. – 112 b.